

УДК 930.2:82–94:378.4(477.74–21)”1865/1920”

DOI: [https://doi.org/10.18524/2304–1447.2019.1\(21\).165928](https://doi.org/10.18524/2304–1447.2019.1(21).165928)

Самодурова Віра Володимирівна,

головний бібліограф Наукової бібліотеки
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна
тел.: (048) 722 12 10
e-mail: library@onu.edu.ua

Купріянова Наталя Миколаївна,

зав. сектору інформаційно-бібліографічного відділу Наукової бібліотеки
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна
тел.: (048) 722 12 10
e-mail: library@onu.edu.ua

**ЮВІЛЕЙ КНИГИ З ПРОДОВЖЕННЯМ: ДО 20-РІЧЧЯ ВІД
ДНЯ ВИХОДУ В СВІТ ВИДАННЯ «НОВОРОССИЙСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННОКОВ»**

Стаття написана з метою вшанування пам'яті відомого одеського історика, професора історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова Ф. О. Самойлова (1947–2015) та віддати данину подяки йому як автору славнозвісної збірки мемуарів, присвячених Новоросійському університету за доби 1865–1920 рр. Пропонується розширити спогади про університет мемуарами, які не ввійшли до збірки з об'єктивних причин, але представлені в додатку до статті в анотованому списку публікацій.

Ключові слова: історія Одеси, Новоросійський університет, мемуари, Ф. О. Самойлов.

У 2019 р. виповнюється 20 років з дня виходу в світ збірки мемуарів, «Новоросійський університет в воспоминаниях современников» (Одеса, 1999) [29], опублікованих відомим одеським істориком, колишнім завідувачем кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, професором Федором Олександровичем Самойловим (1947–2015). У ній уперше були зібрані воєдино спогади, які присвячені Одеському університету за період з середини ХІХ ст. до 1920 р.

За рядками збірки постає її автор-укладач. Ті, хто знав Ф. О. Самойлова за життя, хто знайомий з його роботами, або слухав його лекції та доповіді на конференціях, брав участь разом з ним у наукових засіданнях, просто стикався з ним по роботі, легко уявляють тонку спостережливу людину з безсумнівним даром співчуття. Важлива особливість вченого і людини Ф. О. Самойлова – уважне ставлення не тільки до своїх товаришів, колег, студентів, а й до історії

рідного вишу. Дисциплінованим, працьовитим і відповідальним юнаком він вступив до Одеського університету, закінчив його, і з 1974 р. почав в ньому працювати. Треба відзначити, що історичний факультет у той час відзначався сузір'ям імен видатних вчених [41]. Йому пощастило слухати та спостерігати за роботами П. О. Карішковського, ерудита і знавця архівів А. Д. Бачинського, респектабельного С. Й. Аппатова, досвідченої І. В. Зав'ялової, наполегливого М. Ю. Раковського, Г. М. Шабанової, з її широкими культурними поглядами, вимогливого О. Б. Дьоміна, тонкої та інтелігентної Т. М. Попової, вдумливої О. О. Радзіховської – у всіх без виключення було чому повчитися [4].

Під керівництвом одного з метрів факультету, П. Г. Чухрія, Ф. О. Самойлов підготував кандидатську дисертацію. За словами доктора історичних наук, професора О. Б. Дьоміна, в жовтні 1988 р., після шановного професора М. Є. Раковського, Ф. О. Самойлов обійняв посаду завідувача кафедри, де на нього очікував нелегкий вантаж щодо приведення кафедрального навчального процесу і навчальної документації до нових міністерських вимог. Паралельно з цим, в 1993 р., він почав роботу над докторською дисертацією «Інтелігенція України під час революції 1905–1907 рр.». Потім став завідувачем об'єднаної кафедри історії нового і новітнього часу та професором кафедри. Впродовж декількох років він був керівником досліджень кафедральної наукової теми з глобальних та регіональних питань нової та новітньої історії, при ньому кафедра почала розробку наукової теми «Нова та новітня історія: суспільний та особистісний виміри». Комунікабельний, організований, емоційний – ось перші слова, що приходять на думку, коли мова заходить про Федора Олександровича Самойлова [5, 6]. Переважна більшість його робіт – публікації джерел, навчальні посібники, розділи в колективних працях, статті та повідомлення, – мають красноріччю спрямованість [12]. Велика частина з цих робіт присвячені вивченню історії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У статтях Ф. О. Самойлов розглядав різноманітні питання, перш за все суспільно-політичне життя Одеси, її науки, освіти і культури. Його історико-красноріччю нариси висвітлюють найбільш важливі моменти історії міста, вони базуються на працях попередників, архівних документах, статистичних матеріалах та публікаціях з періодичних видань. На прикладі французьких емігрантів, грецької діаспори він показав роль іноземців в процесі створення навчальних закладів міста на початку ХХ ст. [34]. Основним у роботах Ф. О. Самойлова було дослідження фактору особистості у суспільному розвитку.

Займаючись історією інтелігенції, він присвятив чимало публікацій історії університету імені І. І. Мечникова, рідному історичному факультету. Мемуаристика, як одна із складових джерелознавства, ще зі студентських часів викликала у Ф. О. Самойлова особливий інтерес і повагу. У своїх власних спогадах він писав: «...особливо цікаво було працювати з історичними джерелами, а серед них – в першу чергу із мемуарами, захоплення якими збереглося у мене до сьогодні» (*тут і далі переклад наш*) [36]. До речі, Ф. О. Самойлов сам інко-

ли дуже вдало виступав у ролі мемуариста, вмів підібрати чуйні слова про своїх вчителів, колег, подати інформацію щодо читання окремих курсів або лекцій на факультеті [35, 36, 37]. У згадці про першу зустріч з А. Д. Бачинським Ф. О. Самойлов писав таке: «...відчиняються двері і в аудиторію входить ще досить молодий викладач. Перше враження, звичайно візуальне: довгі козацькі вуса, які, мабуть трошки додавали віку, рухливість, але не метушливість. Упевненість. Як у людини, що перебуває у звичній для себе обстановці. В той же час, ми побачили людину з усміхненими, навіть, веселими очима, доброзичливим поглядом. Ми заспокоїлись. Анатолій Діомидович викладав нам «Історію України», але першу лекцію він присвятив історії нашого університету. Притому, як я це міг оцінити значно пізніше, наводились маловідомі, навіть курйозні факти з життя *alma-mater*, без яких не може бути справжньої, не парадної, а відносно повної, олюдної історії жодного колективу» [39, с. 135].

Краєзнавчій роботі Ф. О. Самойлов віддав практично всі свої роки. 12 лютого 2015 р. він пішов з життя, але для всіх, хто його знав, він залишиться професіоналом-викладачем, істориком, краєзнавцем, джерелознавцем. У спадок наступним поколінням він залишив неперевершену роботу про Новоросійський університет в спогадах його сучасників. Об'єктом уваги автора в ній стали різні аспекти життя Новоросійського університету, діяльність його викладачів, науковців, співробітників, видатних випускників. Читаючи зібрані мемуари, бачиш живі картини та особисті історії безлічі людей в послідовній низці різних часових пластів, поринаєш в повсякденне життя університету.

У збірці є мемуари, які висвітлюють епоху в цілому, де університетській темі присвячені лише окремі фрагменти. Зустрічаються спогади, які описують окремі події. Переважна ж більшість текстів характеризує персоналії. Вони складають 80% спогадів. Героями оповідань стали автори всесвітньо відомих теорій, засновники наукових течій, творці наукових шкіл і першовідкривачі нових наукових явищ. Серед них, перш за все, – видатний зоолог, фундатор ембріології, професор І. І. Мечников, який став лауреатом однієї з найбільш престижних у світі премій, Нобелівської премії. До книги також включені спогади про інших вчених, що збагатили науку працями першорядного наукового значення: про фізіолога І. М. Сеченова, зоолога О. О. Ковалевського, філолога В. І. Григоровича, історика Ф. К. Бруна та ін. Велику групу розповідей склали тексти про наукових діячів, які стояли біля витоків нових підходів і рішень, про авторів конструктивних напрямків у самих різних науках. Всі вони не тільки прославили університет за життя, але є авторами наукових ідей, перевірених часом, живих та плідних і нині. Стимулом до написання таких мемуарів було прагнення авторів поділитися своїми враженнями про видатних викладачів або студентів. Причому, авторами могли бути самі викладачі і колишні студенти університету, знайомі і, навіть, родичі.

Як відомо, Новоросійський університет був заснований в 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею, тому в останній чверті ХІХ ст. він був одним із наймолод-

ших університетів Російської імперії. Йому поступалися лише Варшавський (1869) і Томський (1888) університети. Як будь-який молодий університет, він відчував потребу в кадрах, втім, ця проблема була спільною для всіх університетів того часу. Навіть старі вищі заклади мали незаміщені кафедри, тому не дивно, що в Одесі його спіткали такі ж труднощі. У новостворений навчальний заклад, як птахи на південь, зліталися молоді обдарування з усієї країни. Протягом лише перших 25 років свого існування університет мав 145 викладачів, тобто ординарних і екстраординарних професорів, доцентів, приват-доцентів, сторонніх викладачів і лекторів [25, с. 162]. Маємо деякі уточнення, зроблені авторами монографії, написаної до 150-річного ювілею. Ознайомлення зі значним комплексом різноманітних джерел дозволило їм визначити кількість викладачів впродовж всієї історії Новоросійського університету – 534 особи, 350 осіб – у 1890–1920 рр. Також з 1865 по 1920 р. тут навчалися приблизно 25 тис. студентів та вільних слухачів [30, с. 69]. Цей привід дав у подальшому значну кількість мемуаристики, перший прошарок якої дуже вдало зібрав та осмислив Ф. О. Самойлов. На той час у вітчизняній історичній науці вже відбувався ряд позитивних змін, при яких науковці звернулися до вивчення історії повсякденності, включення до історичних досліджень гендерних понять, підвищили інтерес до особистості, до суб'єкта історичної дії. В умовах зростання інтересу до мемуарної літератури і з'явився збірник поглядів сучасників на події в університеті, очевидцями яких вони були. Ф. О. Самойлов показав вміння вибрати із сонму вражень фрагменти, які показують не тільки умови існування молодих вчених, що вступають у науку, не тільки життя провідних дослідників, але донести до нас сам процес розвитку науки, намалювати портрет університету крізь призму спогадів. Він зібрав мемуари, в яких йдеться не про титульні портрети. Задача була іншою – показати героїв цих мемуарів живими, цікавими людьми.

У деяких зауваженнях до збірника можна прочитати, що не всі спогади були враховані упорядником цього видання. Відомо, що збираючи матеріал до своєї книги, автор звертався до різноманітних джерел, де можна було б почерпнути про них інформацію, багато і плідно співпрацював з бібліографами Наукової бібліотеки ОНУ. Саме тут йому нагадали про фундаментальний бібліографічний покажчик «История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях» [8]. Видання є підсумком багаторічної роботи великого колективу провідних вітчизняних джерелознавців і бібліографів головних бібліотек того часу та являє собою найбільше зібрання анотованої мемуарної літератури в історії країни. Провідну роль у створенні цього видання відіграв великий вітчизняний вчений-історик П. А. Зайончковський, під редакцією і контролем якого розроблявся і виходив вказаний багатотомник. Окрім мемуарів, розміщених у покажчику П. А. Зайончковського, Ф. О. Самойловим було додатково виявлені ще й інші матеріали. Якщо уважно прочитати його передмову до збірника, то стане зрозумілим, що кількість публікацій про Новоросійський університет, відомих

на той час укладачеві, сягав 70 примірників. Далі Ф. О. Самойлов пише: *«Звичайно, цю цифру можна вважати неостаточною, оскільки важко врахувати буквально всі враження, судження, зауваження щодо університету. В даний збірник включені, на наш погляд, найбільш цікаві...»* [29, с. 5]. Тобто автор навмисне включив у збірник «Новоросийский университет в воспоминаниях современников» спогади вибірково і цей вибір носить суб'єктивний характер. Але це його право.

Будучи великим за складом і різноманітним за родом занять персон, цей мемуарний комплекс займає гідне місце в ряду джерел особового походження. Його складові не позбавлені суб'єктивності в оцінці історичних фактів, та це не заважає у відображенні подій певного часу. Коли ж мемуари використовуються у комплексі з іншими видами джерел їх цінність зростає [10]. Маючи не строго наукову, а літературну форму, мемуари зберігають дуже важливі риси, які дозволяють створити більш об'ємний портрет університету. Дослідники знають, що з роками інтерес до особистого життя і ментальності професури та студентства не втихає. Для істориків науки важливо все, навіть маленькі штрихи та деталі, які проливають світло на діяльність вишу. У нашому випадку, поза зором укладача залишився цілий ряд спогадів персоналій негуманітарного профілю. Тепер важко визначити, чи зроблено це навмисно, тобто такі спогади Ф. О. Самойлов вважав не дуже цікавими, чи з тієї причини, що будучи сам істориком, мало ними займався, а може вони йому були просто невідомими. Із 51 надрукованого у збірнику фрагменту мемуарів 18 належать природознавцям, а от медики та юристи майже не представлені. Ось як сам укладач характеризує дану ситуацію: *«...природним було бажання через спогади про пройдений шлях передати своїм близьким нащадкам, молоді взагалі, крихти придбаного життєвого досвіду, повчальних уроків, покликаних допомогти в утвердженні високих ідеалів, подоланні перешкод і поневірянь. Серед цієї групи мемуаристів переважали гуманітарії, майже виключно історики і філологи (близько 65% спогадів). Ймовірно, вирішальним чином тут позначалися їх професійні навички, схильність до письменництва»* [29, с. 7]. На жаль, через цей прикрий факт, до збірника спогадів не увійшли мемуари, автори яких за розповідні здібності можна вважати письменниками. Наприклад, не абиякий письменницький дар можна визнати у зоолога О. О. Браунера [2], ботаніка Б. М. Комарова [21], кліматолога О. В. Клосовського [15, 16, 17, 18, 19, 20] та ін.

Збірник Ф. О. Самойлова був підготовлений, коли ще тільки розпочиналась ера комп'ютеризації і багато текстів були недоступними, в тому числі й ті, що друкувалися за межами країни, в емігрантському середовищі. Багато спогадів залишаються ще й досі в рукописному стані в різноманітних архівах. Вони по trochu оприлюднюються, але це досить тривалий процес. Всі вони більш-менш розпорошені і не надають цілісної картини про внутрішнє життя університету. Коли ж їх зібрати до купи, то будуть мати такий же ефект, який ми відчуваємо від книги Ф. О. Самойлова. В наш час, коли країна самовизначається та

шукає нові форми організації вищої освіти, спогади її професорів, студентів і т. п. набувають актуальності, тому що в них міститься опис досвіду дореволюційного університету. Не маючи змоги видати повне зібрання мемуарів, ми пропонуємо дослідникам хоча б частково анотований список мемуарної літератури про Одеський національний університет імені І. І. Мечникова за доби 1865–1920 рр., який доповнює вшановану нами збірку [28].

Список використаних джерел та літератури

1. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях : зб. ст. / відп. ред. Ф. О. Самойлов. – Одеса : ОДУ, 1995. – 124 с.
2. Браунер А. А. Воспоминания бывшего студента естественного отделения физико-математического факультета Новороссийского (ныне Одесского) университета 1876–1881 гг. / А. А. Браунер // Памяти проф. А. А. Браунера (1857–1941) : сб. воспоминаний и науч. тр. – Одесса, 1997. – С. 13–26.
3. Галиуллина Д. М. Проблема изучения мемуаров в отечественной исторической мысли / Д. М. Галиуллина // Уч. зап. Казан. гос. ун-та. Серия: Гуманитар. науки. – 2006. – Т. 148, кн. 4. – С. 36–47.
4. Горнов С. Ю. Анна Михайловна Шабанова / С. Ю. Горнов // А. М. Шабанова (1933–2006) : к 80-летию со дня рождения : сб. памяти : биограф. материалы и ст. – Одеса, 2012. – С. 53–54.
5. Дьомін О. Б. Пам'яті Федора Олександровича Самойлова / О. Б. Дьомін // Зап. іст. ф-ту. – 2015. – Вип. 26. – С. 354–356.
6. Дьомін О. Б. Професору Федору Олександровичу Самойлову – 65 років / О. Б. Дьомін // Зап. іст. ф-ту. – 2013. – Вип. 24. – С. 197–199.
7. Императорский Томский университет в воспоминаниях современников / сост.: С. Ф. Фоминых, С. А. Некрылов, М. В. Грибовский [и др.] ; отв. ред. С. Ф. Фоминых. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2014. – 508 с. – Сведения доступны также по Интернету: <https://bit.ly/2Zsb2C7> (дата обращения: 23.04.2019).
8. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях : аннот. указ. книг и публ. в журн. : в 13 т. / под. ред. П. А. Зайончковского. – М. : Книга ; Кн. палата, 1976–1989. – Т. 1–13.
9. Источниковедение : теория, история, метод, источники российской истории : учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2004. – 701 с.
10. Ищенко О. В. Отечественные мемуары второй половины XVIII–XIX в. как исторический источник / О. В. Ищенко, А. В. Неверов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение : вопр. теории и практики. – Тамбов, 2016. – № 6. ч. 1. – С. 81–85.
11. Іващенко В. І. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. І. Іващенко. – Дніпропетровськ, 2004. – 20 с.
12. Историчний факультет [ОНУ ім. І. І. Мечникова], 2005–2010 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса : Лад, 2010. – 29 с.
13. Казьмирчук М. Київський державний університет у спогадах викладачів та студентів (1930–1960 рр.) // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія: Історія. – 2014. – № 1. – С. 23–27.
14. Калакура Я. С. Историчне джерелознавство : підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко [та ін.]. – Київ : Либідь, 2003. – 488 с.
15. Клоссовский А. В. Двадцать семь лет педагогической и ученой деятельности в Императорском Новороссийском университете 1881–1907 гг. / А. В. Клоссовский // Последняя страница журнала «Метеорологическое обозрение» («Тр. метеоролог. сети юго-запада России», 1887–1908) и «Летописи Магнитно-метеорологической обсерватории Новороссийского университета» (1894–1908), основанных А. Клоссовским. – Одесса : Эконом. тип., 1908. – С. 1–28.
16. Клоссовский А. В. Кафедра географии и ее представители в русском университете. Ч. 1 : Новороссийский университет : [история замещения одной кафедры] / А. В. Клоссовский. – Одесса, 1905. – 22 с.
17. Клоссовский А. В. Краткое описание метеорологической обсерватории Императорского Новороссийского университета в Одессе / А. В. Клоссовский. – Одесса : Кирхнер, 1895. – 27 с.
18. Клоссовский А. В. Метеорологическая обсерватория Новороссийского университета / А. В. Клоссовский. – Одесса : Эконом. тип., 1893. – 14 с.
19. Клоссовский А. В. Сорокалетие служения науке и родине / А. В. Клоссовский. – Одесса, 1908. – 20 с.
20. Клоссовский А. В. И. Л. Яворский и кафедра географии / А. В. Клоссовский. – Одесса, 1908. – 16 с.

21. *Комаров Б. М.* Мої університети / Б. М. Комаров // Дом князя Гагарина : сб. наук. ст. и публ. – Одесса, 2007. – Вып. 4. – С. 73–107.
22. *Красько О.* Типологія спогадів про Харківський університет 1920–1930-х рр. / О. Красько // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2013. – Вып. 16. – С. 226–235.
23. *Курносос А. А.* Приемы внутренней критики мемуаров / А. А. Курносос // Источниковедение : теорет. и метод. проблемы. – М., 1969. – С. 478–505.
24. Ленинградский университет в воспоминаниях современников / под. ред. В. В. Мавродина. – Л., 1963. – Т. 1 : Петербургский университет 1819–1895 гг. – 307 с.
25. *Маркевич А. И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета : ист. зап. Акад. списки / А. И. Маркевич. – Одесса : Эконом. тип., 1890. – XV, [1], 734, [2], XC с.
26. Московский университет в воспоминаниях современников (1755–1917) / сост. Ю. Н. Емельянов. – М. : Современник, 1989. – 735 с.
27. *Музичко О.* Мемуари представників російської еміграції 1920–1930-х рр. як джереловивчення історії Одеського Новоросійського університету / О. Музичко // Південний Захід. Одесика : іст.-красзнав. наук. альм. – 2008. – Вып. 5. – С. 102–120.
28. *Новікова Л. В.* До питання про джерельний потенціал мемуаристики для вивчення історії Одеського державного університету в другій половині ХХ ст. / Л. В. Новікова // Ювіл. зб. наук. пр., присвяч. 150-річчю Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2015. – С. 39–58.
29. Новороссийский университет в воспоминаниях современников : сборник воспоминаний / авт.-сост. Ф. А. Самойлов. – Одесса : Астропринт, 1999. – 295 с.
30. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова : історія та сучасність (1865–2015) / гол. ред. І. М. Коваль ; авт. вступ. сл.: І. М. Коваль, В. М. Хмарський : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса : ОНУ, 2015. – 963 с.
31. *Пушкарев Л. Н.* Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л. Н. Пушкарев. – М. : Наука, 1975. – 281 с.
32. *Румянцева М. Ф.* Для чего люди пишут мемуары? / М. Ф. Румянцева // Мир психологии. – 1998. – № 1. – С. 141–155.
33. *Самойлов Ф. А.* Воспоминания современников как источник по истории Новороссийского университета / Ф. А. Самойлов // Зап. іст. ф-ту. – 1995. – Вып. 1. – С. 189–204.
34. *Самойлов Ф. А.* Из истории греческой диаспоры Одессы (конец XIX – начало XX в.) / Ф. А. Самойлов // Ист. память : ист.-краевед. ежегодник. – 2003. – Вып. 5. – С. 73–77.
35. *Самойлов Ф. А.* Профессор М. Е. Раковский / Ф. А. Самойлов // Зап. іст. ф-ту. – 2001. – Вып. 11. – С. 3–11.
36. *Самойлов Ф. О.* Незабутні студентські роки / Ф. О. Самойлов // Истфак, каким мы его помним : воспоминания выпускников ист. фак. ОНУ им. И. И. Мечникова. – Одесса, 2015. – С. 248–266.
37. *Самойлов Ф. А.* О ветеранах-учителях и коллегах / Ф. А. Самойлов // Времена и годы : воспоминания ветеранов войны и труда. – Одесса, 1998. – Вып. 1. – С. 78–82.
38. *Самойлов Ф. О.* Пам'яті Анатолія Корнійовича Лозовського / Ф. О. Самойлов, О. Б. Дьомін // Зап. іст. ф-ту. – 2008. – Вып. 19. – С. 469–471.
39. *Самойлов Ф. О.* Про вчителя, колегу, друга / Ф. О. Самойлов // А. Д. Бачинський : до 75-річчя з дня народження : біогр. матеріали. – Одеса, 2008. – С. 135–141.
40. *Самойлов Ф. О.* Професору Д. П. Урсу – 70 років / Ф. О. Самойлов // Зап. іст. ф-ту. – 2006. – Вып. 17. – С. 7–14.
41. *Студенников И. В.* Памяти Анны Михайловны Шабановой / И. В. Студенников // А. М. Шабанова (1933–2006) : к 80-летию со дня рождения : сб. памяти : биогр. материалы и ст. – Одесса, 2012. – С. 55–57.
42. *Тартаковский А. Г.* Мемуаристика как феномен культуры / А. Г. Тартаковский // Вопр. лит. – 1999. – № 1–2. – С. 35–55.
43. Харківський університет (1917–1941 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців / уклад.: В. Ю. Іващенко [та ін.] ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків : ХНУ, 2016. – 431 с.

References

- [1]. *Akademik Mykhailo Yelyseiovych Slabchenko: naukova spadshchyna i zhyttievyi shliakh [The member of the academy Mykhailo Yelyseiovych Slabchenko: scientific heritage and path of life].* Odesa, 1995, 124 p.
- [2]. *Brauner A. A.* Vospominaniya byvshego studenta estestvennogo otdeleniya fiziko-matematicheskogo fakulteta Novorossiyskogo (nyne Odesskogo) universiteta 1876–1881 gg. [Memories of the former student of the nature

- studies department of the physical and mathematical faculty of Novoro]. *Pamyati professora A. A. Braunera (1857–1941) [To the memory of professor A. A. Brauner (1857–1941)]*. Odessa, 1997, pp. 13–26.
- [3]. Galiullina D. M. Problema izucheniya memuarov v otechestvennoy istoricheskoy mysli [The issue of the studying of the memoirs in the native historical thought]. *Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki [Scientific notes of Kazan State University. Human sciences]*. 2006, t. 148, book 4, pp. 36–47.
- [4]. Gornov S. Yu. Anna Mikhaylovna Shabanova [Anna Mikhaylovna Shabanova]. *A. M. Shabanova (1933–2006): k 80-letiyu so dnya rozhdeniya [A. M. Shabanova (1933–2006): to the 80th anniversary]*. Odesa, 2012, pp. 53–54.
- [5]. Domin O. B. Pamiati Fedora Oleksandrovycha Samoilo [To the memory of Fedir Oleksandrovych Samoilo]. *Zapysky istorichnoho fakultetu [Papers of Faculty of History]*. 2015, vol. 26, pp. 354–356.
- [6]. Domin O. B. Profesoru Fediru Oleksandrovychu Samoilovu – 65 rokiv [65th anniversary of professor Fedir Oleksandrovych Samoilo]. *Zapysky istorichnoho fakultetu [J]*. 2013, vol. 24, pp. 197–199.
- [7]. *Imperatorskiy Tomskiy universitet v vospominaniyakh sovremennikov [Imperial Tomsk University in the memories of contemporaries]*. Tomsk, 2014, 508 p. Available at: <https://bit.ly/2Zsb2C7>.
- [8]. *Istoriya dorevolutsionnoy Rossii v dnevnikh i vospominaniyakh [History of pre-revolutionary Russia in the diaries and memories]*. Moskva, 1976–1989, t. 1–13.
- [9]. Danilevskiy I. N., Kabanov V. V., Medushevskaya O. M., Rumyantseva M. F. *Istochnikovedenie: teoriya, istoriya, metod, istochniki rossiyskoy istorii [Source studies: theory, history, method, sources of Russian history]*. Moskva, 2004, 701 p.
- [10]. Ishchenko O. V., Neverov A. V. Otechestvennye memuary vtoroy poloviny XVIII–XIX v. kak istoricheskiy istochnik [Native memoirs the second half of the XVIII–XIX centuries as a historical source]. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie: voprosy teorii i praktiki [Historical, philosophical, political and juridical sciences, cultural science and study of art]*. Tambov, 2016, no 6. part. 1, pp. 81–85.
- [11]. Ivashchenko V. I. *Memuary profesoriv ta studentiv z istorii Kharkivskoho universytetu XIX – pochatku XX st. [Memoirs of professors and students from the history of Kharkiv University in the IX – the beginning of XX centuries]*. Dnipropetrovsk, 2004, 20 p.
- [12]. *Istorychniy fakultet Odeskiy natsionalnyi universitet imeni I. I. Mechnykova 2005–2010 rr. [Faculty of history of Odesa I. I. Mechnikov National University 2005–2010]*. Odesa, 2010, 29 p.
- [13]. Kazmyrчук M. Kyivskiy derzhavnyi universitet u spohadakh vykladachiv ta studentiv (1930–1960 rr.) [Kyiv state university in the memories of the lecturers and students (1930–1960)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Istoriia [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History]*. 2014, no 1, pp. 23–27.
- [14]. Kalakura Ya. S., Voitsekhivska I. N., Pavlenko S. F. *Istorychne dzhereloznavstvo [Historical source studies]*. Kyiv, 2003, 488 p.
- [15]. Klossovskiy A. V. Dvadsat sem let pedagogicheskoy i uchenoy deyatel'nosti v Imperatorskom Novorossiyskom universitete 1881–1907 gg. [27 years of the pedagogical and scientific activity at the Imperial Novorossiyska University in 1881–1907]. *Poslednyaya stranitsa zhurnalov «Meteorologicheskoe obozrenie» («Trudy meteorologicheskoy seti yugo-zapada Rossii», 1887–1908) i «Letopisi Magnitno-meteorologicheskoy observatorii Novorossiyskogo universiteta» (1894–1908), osnovannykh A. Klossovskim [The last page of journals «Meteorological overview» («Proceedings of the meteorological network in the south-east of Russia», 1887–1908) i «Chronicles of the Magnetic-meteorological observatory of Novorossiyska University» (1894–1908), osnovannykh A. Klossovskim]*. Odesa, 1908, pp. 1–28.
- [16]. Klossovskiy A. V. *Kafedra geografii i ee predstaviteli v russkom universitete [Department of geography and its representatives at Russian university]*. Odesa, 1905, part 1: Novorossiyskiy universitet [Novorossiyska University], 22 p.
- [17]. Klossovskiy A. V. *Kratkoe opisanie meteorologicheskoy observatorii Imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta v Odesse [Brief summary of the meteorological observatory of Novorossiyska University]*. Odesa, 1895, 27 p.
- [18]. Klossovskiy A. V. *Meteorologicheskaya observatoriya Novorossiyskogo universiteta [Meteorological observatory of Novorossiyska University]*. Odesa, 1893, 14 p.
- [19]. Klossovskiy A. V. *Sorokaletie sluzheniya nauke i rodine [40th anniversary of the serving to the science and country]*. Odesa, 1908, 20 p.
- [20]. Klossovskiy A. V. *I. L. Yavorskiy i kafedra geografii [I. L. Yavorskiy and the department of geography]*. Odesa, 1908, 16 p.
- [21]. Komarov B. M. *Moi universytety [My universities]*. *Dom knyazya Gagarina [The house of knyaz Gagarin]*. Odesa, 2007, vol. 4, pp. 73–107.

- [22]. Krasko O. Typolohiia spohadiv pro Kharkivskiy universytet 1920–1930-kh rr. [Typology of the memories about Kharkiv University in 1920s–1930s]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii [Contemporary issues of the national and world history]*. 2013, vol. 16, pp. 226–235.
- [23]. Kurmosov A. A. Priemy vnutrenney kritiki memuarov [Methods of the internal critics of the memoirs]. *Istochnikovedenie: teoreticheskie i metodologicheskie problemy [Source studies: theoretical and metodological issues]*. Moskva, 1969, pp. 478–505.
- [24]. *Leningradskiy universitet v vospominaniyakh sovremennikov [Leningrad State University in the memories of contemporaries]*. Leningrad, 1963, t. 1: Peterburgskiy universitet 1819–1895 gg. [Saint-Petersburg University in 1819–1895]. 307 p.
- [25]. Markevich A. I. *Dvadsatipyatiletie Imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta [20th anniversary of Imperial Moscow University]*. Odessa, 1890, XV, [1], 734, [2], XC p.
- [26]. *Moskovskiy universitet v vospominaniyakh sovremennikov (1755–1917) [Moscow University in the memories of contemporaries (1755–1917)]*. Moskva, 1989, 735 p.
- [27]. Muzychko O. Memuary predstavnykiv rosiïskoi emihratsii 1920–1930-kh rr. yak dzherelo vyvchennia istorii Odeskoho Novorosiiskoho universytetu [Memoirs of the representatives of Russian emigration in 1920s–1930s as a source of the study of the history of Odessa Novorossiia Iniversity]. *Pivdennyi Zakhid. Odesyka [Southwest. Odessa Studies]*. 2008, vol. 5, pp. 102–120.
- [28]. Novikova L. V. Do pytannia pro dzherelnyi potentsial memuarystyky dlia vyvchennia istorii Odeskoho derzhavnogo universytetu v druhii polovyni XX st. [To the question about source potential of the memoiristics for the study of history of Odessa state university in the second half of 20th century]. *Yuvileina zbirka naukovykh prats, prysviachenykh 150-richchiu Odeskomu natsionalnomu universytetu imeni I. I. Mechnykova [Jubilee collection of academic papers dedicated to 150th anniversary of Odessa I. I. Mechnikov University]*. Odesa, 2015, pp.39–58.
- [29]. *Novorossiyskiy universitet v vospominaniyakh sovremennikov [Novorossiia University in the memories of contemporaries]*. Odessa, 1999, 295 p.
- [30]. *Odeskiy natsionalnyi universitet imeni I. I. Mechnykova: istoriia ta suchasnist (1865–2015) [Odessa I. I. Mechnikov University: history and contemporaneity (1865–2015)]*. Odesa, 2015, 963 p.
- [31]. Pushkarev L. N. *Klassifikatsiya russkikh pismennykh istochnikov po otechestvennoy istorii [Classification of the Russian written sources for the national history]*. Moskva, 1975, 281 p.
- [32]. Rumyantseva M. F. Dlya chego lyudi pishut memuary? [For what do people write memoirs?]. *Mir psikhologii [World of psychology]*. 1998, no 1, pp.141–155.
- [33]. Samoylov F. A. Vospominaniya sovremennikov kak istochnik po istorii Novorossiyskogo universiteta [Memories of contemporaries as a source of the history of Novorossiia University]. *Zapysky istorychnoho fakultetu [Papers of Faculty of History]*. 1995, vol. 1, pp.189–204.
- [34]. Samoylov F. A. Iz istorii grecheskoy diaspory Odessy (konets XIX – nachalo XX v.) [From the history of the Greek diaspora in Odessa]. *Istoričeskaya pamyat [Historical memory]*. 2003, vol. 5, pp. 73–77.
- [35]. Samoilov, F. A. Professor M. E. Rakovskiy [Professor M. E. Rakovskiy]. *Zapysky istorychnoho fakultetu [Papers of Faculty of History]*. 2001, vol. 11, pp. 3–11.
- [36]. Samoylov F. O. Nezabutni studentski roki [Unforgettable students' years]. *Istfak, kakim my ego pomnim [Faculty of history as we remember it]*. Odessa, 2015, pp. 248–266.
- [37]. Samoylov F. A. O veteranakh-uchitelyakh i kollegakh [About veterans-teachers and colleges]. *Vremena i gody [Periods and years]*. Odessa, 1998, vol. 1, pp. 78–82.
- [38]. Samoilov F. O., Domin O. B. Pamiati Anatoliia Korniiiovycha Lozovskoho [To the memory of Anatolii Korniiiovych Lozovskiy]. *Zapysky istorychnoho fakultetu [Papers of Faculty of History]*. 2008, vol.19, pp. 469–471.
- [39]. Samoilov F. O. Pro vchytelia, kolehu, druha [About the teacher, college, friend]. *A. D. Bachynskiy: do 75-richchia z dnia narodzhennia [A. D. Bachynskiy: to the 75th anniversary]*. Odesa, 2008, pp. 135–141.
- [40]. Samoilov F. O. Profesoru D. P. Ursu – 70 rokiv [70th anniversary of professor D. P. Ursu]. *Zapysky istorychnoho fakultetu [Papers of Faculty of History]*. 2006, vol. 17, pp. 7–14.
- [41]. Studennikov I. V. Pamyati Anny Mikhaylovny Shabanovoy [To the memory of Anna Mykholaivna Shabanova]. *A. M. Shabanova (1933–2006): k 80-letiyu so dnya rozhdeniya [A. M. Shabanova (1933–2006): to the 80th anniversary]*. Odessa, 2012, pp. 55–57.
- [42]. Tartakovskiy A. G. Memuaristika kak fenomen kultury [Memoiristics as a phenomenon of the culture]. *Voprosy literatury [Literary issues]*. 1999, no 1–2, pp. 35–55.
- [43]. *Kharkivskiy universytet (1917–1941 rr.) u spohadakh yoho vykladachiv ta vykhovantsiv [Kharkiv University (1917–1941) in the memories of its lecturers and graduates]*. Kharkiv, 2016, 431 p.

Надійшла 10.04.2019 р.

ДОДАТКИ

Спогади про Новоросійський університет у публікаціях¹

Ковалевский В. О. Заметка о моем магистерском экзамене д-ра геологии Иенского университета Владимира Ковалевского / В. О. Ковалевский. – Киев : Унив. тип., 1874. – 40 с.

Володимир Онуфрійович Ковалевський (1842–1883) – геолог, палеонтолог, засновник еволюційної палеонтології, доктор філософії, брат видатного вітчизняного зоолога, академіка О. О. Ковалевського, чоловік видатної жінки-математика Софії Ковалевської. Вже в той час він користувався широкою популярністю серед науковців за низку робіт у галузі палеонтології копитних. Основним опонентом на магістерському іспиті, який відбувся в Новоросійському університеті в лютому 1873 р., був професор геології І. Ф. Синцов. В. О. Ковалевський не склав іспит через особисту помсту проф. І. Ф. Синцова. Брошура являє собою виклад конфлікту В. О. Ковалевського і І. Ф. Синцова, який описаний на перших 27 сторінках. На 28–30 сторінках розміщені тексти заяв професорів К. Ціттеля і Е. Зюсса, а на сторінках 31–40 – письмова відповідь В. О. Ковалевського на іспиті.

Синцов И. Ф. Несколько слов по поводу брошюрки доктора Иенского университета г. Владимира Ковалевского «Заметка о моем магистерском экзамене» / И. Ф. Синцов. – Одесса : тип. Ульриха и Шульца, 1874. – 13 с.

Іван Федорович Синцов (1845–1914) – геолог, праці якого присвячені стратиграфії та палеонтології мезозойських і кайнозойських відкладів Південної України, Молдови й Поволжя. У 1871–1900 рр. був професором Новоросійського університету. Більш об'єктивну картину захисту магістерської дисертації В. О. Ковалевським можна дізнатися із «Протоколів засідань ради Новоросійського університету» за 1873 та 1874 рр. (*Зап. Императ. Новорос. ун-та. 1874. Т. 13*).

Кочубинский А. А. Памяти товарищей : из унив. летописи / А. А. Кочубинский. – Одесса : тип. Ульриха, 1879. – 8 с.

Кочубинский А. А. Памяти сослуживцев 1876–1901 гг. : речи у гроба и посмертные поминки / А. А. Кочубинский. – Одесса : Эконом. тип., 1901. – 36 с.

Кочубинский А. А. Памяти сослуживцев 1903–1905 гг. : речи у гроба / А. А. Кочубинский. – Одесса, 1904. – 7 с.

Відомий славіст, дослідник слов'янської давнини, мов та діалектів, культури та етнографії слов'ян Олександр Олександрович Кочубинський (1845–1907)

¹ Анотований список публікацій подається в хронології їх друкування

закінчив Московський університет, з 1871 р. став викладати в Новоросійському університеті. Залишив збірник надгробних промов, які у свій час були опубліковані в газетах «Одесский вестник» і «Новороссийский телеграф». В останню путь йому довелося проводити багатьох своїх колег, серед яких: В. І. Григорович, М. П. Смирнов, О. М. Кудрявцев, М. К. Павловський, В. М. Юргевич, Л. Ф. Воєводський, М. І. Малінін та ін. У промовах він дає лише позитивні оцінки, а значить односторонні характеристики померлих, що представляють інтерес для вивчення і розуміння життя професури того часу та деяких періодів університетської історії.

Клоссовский А. В. Двадцать семь лет педагогической и ученой деятельности в Императорском Новороссийском университете 1881–1907 гг. / А. В. Клоссовский // Последняя страница журнала «Метеорологическое обозрение» («Тр. метеоролог. сети юго-запада России», 1887–1908) и «Летописи Магнитно-метеорологической обсерватории Новороссийского университета» (1894–1908), основанных А. Клоссовским. – Одесса : Эконом. тип., 1908. – С. 1–28.

Клоссовский А. В. Сорокалетие служения науке и родине / А. В. Клоссовский. – Одесса, 1908. – 20 с.

Олександр Вікентійович Клосовський (1846–1917) – фізик, кліматолог. Доктор фізичної географії (1884), член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук (1910). Перший український і російський метеоролог-геофізик. Ініціатор застосування математичних та експериментальних методів у метеорології. Закінчив Київський університет св. Володимира (1868). Був приват-доцентом Київського та Петербурзького університетів. Перейшов на службу в Новоросійський університет, ставши доцентом кафедри фізичної географії, потім професором Новоросійського університету (1881–1907). Автор фундаментальних праць з погодного режиму, температури і солоності вод Чорного моря. Створив одну із перших в Росії метеорологічних шкіл. Організував найгустішу в країні метеорологічну мережу, яка налічувала більше ніж 1700 спостережних станцій. Під його керівництвом побудована нова метеорологічна обсерваторія Новоросійського університету на Малому Фонтані, поблизу Одеси, з багатьма самописними інструментами (1894). За наукові досягнення отримав золоту медаль від Імператорського Російського географічного товариства та золоту медаль від Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук (1893).

Клоссовский А. В. Метеорологическая обсерватория Новороссийского университета / А. В. Клоссовский. – Одесса : Эконом. тип., 1893. – 14 с.

Клоссовский А. В. Краткое описание метеорологической обсерватории Императорского Новороссийского университета в Одессе / А. В. Клоссовский. – Одесса : Кирхнер, 1895. – 27 с.

У 1889 р. О. В. Клосовський звернувся з клопотанням про організацію при Новоросійському університеті магнітно-метеорологічної обсерваторії, як установи необхідної для практичних занять студентів математичного та природничого відділень взагалі і географів-фахівців зокрема. Клопотання було задоволене. Про створення, будівництво та організацію цієї обсерваторії О. В. Клосовський докладно розповів у публікаціях 1893 і 1895 років, які присвячені такій визначній події для всього регіону. Нова будівля обсерваторії була побудована «... в університетському ботанічному саду, на Малому Фонтані, на відстані близько трьох верст від межі міста ...» (Клоссовский А. В. Метеорологическая обсерватория ... Одесса 1893. С. 3). У відкритті нової обсерваторії він бачив не тільки можливість подальшого розвитку науки в Одесі, але й платформу для вирішення різних практичних питань.

Клоссовский А. В. Кафедра географии и ее представители в русском университете. Ч. 1 : Новороссийский университет : [история замещения одной кафедры] / А. В. Клоссовский. – Одесса, 1905. – 22 с.

Клоссовский А. В. И. Л. Яворский и кафедра географии / А. В. Клоссовский. – Одесса, 1908. – 16 с.

Особливий інтерес для вивчення певного періоду життя Новоросійського університету становлять спогади О. В. Клосовського про кафедру географії природничого відділення фізико-математичного факультету. У центрі уваги – перший завідувач вищезгаданої кафедри, географ, етнограф, антрополог, мандрівник та дослідник Середньої Азії Іван Лаврович Яворський (1853–1920). У 1876 р. закінчив медичний факультет Казанського університету, до 1879 р. був лейб-медиком і фактичним агентом впливу Російської імперії в Афганістані при дворі еміра Шир-Алі хана. Після вбивства останнього, він з великими труднощами через Бухару зміг вибратися в Росію, викладав на кафедрі географії Новоросійського університету, а в 1894 р. вирушив у наукову експедицію в Бухару. У своїх роботах О. В. Клосовський, розмірковуючи про значення географічної науки для Росії та виступаючи критиком І. Я. Яворського, поглиблюється в його біографію, робить докладний розбір «промахів», допущених Яворським у своїх працях.

Яворский И. Л. Кафедра географии в Императорском Новороссийском университете : ответ засл. проф. А. В. Клоссовскому / И. Л. Яворский. – Одесса, 1908. – Ч. 1. – 69 с.

Відповідь на публікацію О. В. Клосовського «Кафедра географии и ее представители в русском университете» (Одесса, 1905), що була написана в квітні 1905 р., але протягом декількох років не мала змоги бути опублікованою.

Поль А. Физическое отделение Физико-химического института Новороссийского университета / А. Поль // Вестн. опытной физики и элементар. математики. – 1901. – № 288. – С. 277–281.

У нотатках лаборанта Фізико-хімічного інституту Новоросійського університету А. Поля ми знаходимо докладний опис нової будівлі для фізиків і хіміків, зведеної за проектом архітектора М. К. Толвінського в університетському дворі між Херсонською та Єлисаветинською вулицями. Окремо зупиняючись на архітектурних перевагах нової споруди, автор описує технічне оснащення її аудиторій та лабораторій. Хоча ці рядки були написані безпосередньо після відкриття Фізико-хімічного інституту, у наш час вони сприймаються як ностальгічні спогади.

Штрайх С. Я. Из профессорской деятельности А. С. Посникова: история борьбы за университетскую автономию / С. Я. Штрайх // Рус. школа. – 1916. – № 1. – С. 67–71.

Спогади присвячені життю та діяльності в Одесі професора Новоросійського університету Олександра Сергійовича Посникова (1846–1922), які збігаються з періодом найбільш пристрасної боротьби професури за автономію вищої школи і академічну свободу. В 1869 р. він закінчив юридичний факультет Московського університету, склав магістерський іспит з політичної економіки та статистики, після захисту докторської дисертації в 1878 р. був обраний ординарним професором кафедри політичної економії в Новоросійському університеті. Активна участь у боротьбі за незалежність студентства призвели до того, що в Департаменті поліції професор був зарахований до списку неблагонадійних, а в 1882 р. змушений був звільнитися. В статті дана непогана характеристика викладацькому корпусу університету в цілому.

Сватиков С. Г. Опальная профессура 80-х гг. / С. Г. Сватиков // Голос минувшего. – 1917. – № 2. – С. 5–78.

Яскравий представник російської інтелігенції, історик, громадський діяч, публіцист Сергій Григорович Сватиков (1880–1942) через участь у студентських заворушеннях був виключений з юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету. У Німеччині в 1904 р. він отримав ступінь доктора філософії. Підтвердивши на батьківщині юридичну освіту, працював помічником присяжного повіреного. У лютому 1920 р. емігрував до Парижа. Цікавився громадським, особливо студентським, рухом у вищих навчальних закладах Росії. Одна з його робіт присвячена ліберальній професурі Новоросійського університету, яка активно відстоювала академічну свободу, істотно урізану університетським статутом 1884 р. Ми дізнаємося цікаві подробиці про звільнення з Новоросійського університету В. В. Преображенського, О. С. Посникова, а також про те, як «... хотіли, але не зуміли вижити [О. І.] Маркевича і [О. С.] Трачевського», та про деякі моменти розслідування справи «сумнівного в політичному відношенні» О. В. Клосовського, звинуваченого в українофільстві.

Андрусов Н. И. Воспоминания 1871–1890 гг. / Н. И. Андрусов. – Париж : Imprimerie d'Art Voltaire, 1925. – 192 с.

Микола Іванович Андрусов (1861–1924) – геолог, палеонтолог, академік Санкт-Петербурзької (з 1914 р.) і Української академії наук (з 1920 р.). У 1884 р. закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету із золотою медаллю, але не був залишений при університеті для підготовки до професорського звання, бо підписався під протестом у зв'язку з відставкою І. І. Мечникова. Тільки завдяки заступництву професорів О. О. Ковалевського і В. В. Заленського, він отримав стипендію для поїздки за кордон для подальшої освіти. З 1882 р. Новоросійське товариство природознавців щорічно відряджало його в літню пору для досліджень в Криму. У 1884 р. була опублікована перша наукова робота «Нотатки про геологічні дослідження в околицях міста Керчі». У 1889 р. він отримав посаду лаборанта Геологічного кабінету Новоросійського університету, після захисту в 1890 р. магістерської дисертації отримав звання приват-доцента. У 1890–1891 рр. читав лекції про геологічну роль організмів і курс геотектоніки. Все це детально описує М. І. Андрусов в своїй книзі спогадів.

Кондаков Н. П. Воспоминания и думы / Н. П. Кондаков. – Прага : Политика, 1927. – 79 с. – Прил. к сб. «Seminarium kondrakovianum», 1.

Никодим Павлович Кондаков (1844–1925) – видатний вчений, академік, один з творців науки про мистецтво Візантії і країн візантійського світу з осені 1918 р. жив в Одесі, у проф. І. А. Линниченка, який люб'язно оселив університетського товариша, після вимушеного від'їзду останнього з Криму, у своїй квартирі. У рідному університеті Н. П. Кондаков почав читати курс лекцій з історії російської ікони. Навесні 1919 р., відразу після відходу союзницьких військ з Одеси, з почуття відірваності від світу, «роззубленості, спустошення і томління перед невідомістю грізного часу, який насувався», він став диктувати свої спогади. Під час перебування добровольчої армії в Одесі, разом з І. А. Буніним редагував газету «Южное слово», в якій вів відділ іноземної політики та публікував статті про російську історію і культуру, також читав університетські лекції з історії італійського відродження та працював над другим томом видання «Русская икона». Бурхлива громадська діяльність, яка захлестнула Н. П. Кондакова у цей час, та загроза еміграції обірвала спогади, які були доведені тільки до кінця 1880-х рр. Вони охоплюють дитинство, юність і початок роботи в Новоросійському університеті, коли у 1870 р. молодим доцентом він приїхав до нашого міста, провів тут 19 років, ставши професором. Даючи яскраві характеристики людей, що оточували його під час першого перебування в Одесі, він писав: «Не можу згадати її нічим обтяжливим».

Чудновский С. Л. Из давних лет : воспоминания / С. Л. Чудновский ; отв. ред. М. А. Брагинский ; Всесоюз. о-во политкаторжан и ссыльно-поселенцев. – М., 1934. – 302 с.

Спогади уродженця Херсона, представника народницького руху, Соломона Лазаревича Чудновського (1849–1912), незважаючи на його нетривале перебування в стінах Новоросійського університету, надзвичайно цікаві замальовками не тільки про побут і навчання студентства. Вони також є одним з нечисленних письмових свідчень в літописі його юридичного факультету. Знаменита історія, відома як «богішичівська» (1874), відома по декільком авторам (А. І. Маркевич, О. Л. Колянковський, О. Є. Яновський та ін.) оповідає про викладача Новоросійського університету, завідувача кафедри історії слов'янських законодавств Б. В. Богішича (1834–1908). Професор, який і до того не користувався авторитетом у студентства, на своїй лекції був грубий по відношенню до одного із слухачів, чим викликав невдоволення інших. Студенти оголосили Б. В. Богішичу бойкот, університет був закритий, а над «призвідниками» почався суд. На думку автора спогадів, ця історія протистояння студентів з одного боку і адміністрації університету з іншого, зіграла для новоросійського студентства роль «хрещення» в його суспільно-політичній боротьбі.

Гессен И. В. В двух веках: жизненный отчет / И. В. Гессен. – Берлин : изд-во Шпеер и Шмидт, 1937. – 424 с.

Йосип Володимирович Гессен (1865–1943) – журналіст, юрист, політик і публіцист, державний і політичний діяч, уклав збірку «Архів російської революції». У 1883 р. закінчив 3-ю одеську гімназію. З 1883 р. навчався на фізико-математичному, з 1884 р. – на юридичному факультетах Новоросійського університету, з якого був виключений у 1885 р. У 1919 р. емігрував до Фінляндії. У 1936 р. переїхав до Парижа. Під час Другої світової війни перебрався до США, оселившись в Нью-Йорку. Мемуари присвятив подіям свого життя до громадянської війни, зокрема навчанню в університеті.

Готалов-Готлиб А. Г. Академик Ф. И. Успенский как профессор и научный руководитель (по личным воспоминаниям) / А. Г. Готалов-Готлиб. – Одесса, 1947. – С. 55–68. – Отд. отд. из: Тр. Одес. гос. ун-та им. И. И. Мечникова (1947 ; вып. 49, т. 2).

Артемій Григорович Готалов-Готліб (1866–1960) – педагог, історик, професор Одеського університету, доктор педагогічних наук. У 1889 р. вступив на історико-філологічний факультет Новоросійського університету, який успішно закінчив у 1893 р. Випускна робота «Про військовий устрій Візантійської імперії» була виконана під керівництвом видатного вченого візантиніста Ф. І. Успенського. У 1927–1940 рр. А. Г. Готалов-Готліб працював в інститутах Москви, Харкова, Києва. У 1940 р. йому було присуджено науковий ступінь доктора педагогічних наук. У цьому ж році він став професором Одеського уні-

верситету, де виконував обов'язки декана історичного факультету (1944–1946). Одночасно завідував двома кафедрами: історії стародавнього світу та археології і кафедрою педагогіки, а з 1946 р. – тільки кафедрою педагогіки. В університеті читав курси історії слов'янських народів і Візантії.

Стойко-Радиленко Н. М. Воспоминания о Новороссийском университете и об Одесской астрономической обсерватории / Н. М. Стойко-Радиленко // Ист.-астроном. исслед. – М., 1969. – Вып. 10. – С. 245–250.

Астроном. Микола Михайлович Стойко-Радиленко (1894–1976) в 1916 р. закінчив математичне відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету. У 1920 р. склав магістерський іспит, після чого поїхав у наукове відрядження за кордон. У 1924 р. він був запрошений до Паризької обсерваторії, де працював до кінця життя. Став лауреатом ряду премій: премії Лаланда Паризької АН (1930), премії Бельгійської АН (1950), премії Ж. Жансена Французького астрономічного товариства (1969). У своїх спогадах дає цікаві подробиці про себе й про одеські студентські часи в роки Першої світової війни. Розповідає про тих, з ким йому довелося вчитися і працювати, приділяючи увагу особистості, навчальній та науковій роботам професора ІНУ, директора Астрономічної обсерваторії О. Я. Орлова (1880–1954).

Криштофович А. Н. Университет (1903–1908) / А. Н. Криштофович // Ученые Геологического комитета. – М., 1971. – С. 18–55. – (Очерки по истории геологических знаний ; вып. 13).

Африкан Миколайович Криштофович (1885–1953) – геолог, палеоботанік, ботанік, доктор біологічних (1926) та геологічних наук (1934), академік АН УРСР (з 1945), член-кореспондент АН СРСР (1953). Його життя студента, потім молодого науковця було пов'язано з Новоросійським університетом з 1903 по 1914 рр., потім, в зв'язку з обранням ад'юнт-геологом Геологічного комітету, він переїхав до Санкт-Петербурга. У 1926 р. в Одесі захистив докторську дисертацію і святкував після захисту свою перемогу в науці в колі друзів, з такою симпатією описаних в спогадах. Це були: Г. І. Танфільєв, О. О. Браунер, Я. Ю. Бардах, А. О. Сапегін, Ф. М. Порошко, О. К. Алексєєв, В. І. Крокос, Ю. А. Гапонов, Г. А. Боровиков та ін.

Попов С. И. Мои воспоминания / С. И. Попов. – Нью-Йорк, 1971. – 60 с.

Невелика книжка Семена Йосиповича Попова була видана в Нью-Йорку до 60-річчя його лікарської діяльності, як колишнього випускника (1911 р.) медичного факультету Новоросійського університету. У монографії одеського історика медичної науки, д-ра мед. наук, проф. К. К. Васильєва «Медицинский факультет Новороссийского университета» (Одеса, 2008) передруковані 5 фрагментів цих спогадів, які стосуються alma-mater.

Дон-Аминадо. Поезд на третьем пути. Воспоминания / Дон-Аминадо. – М. : Книга, 1991. – 330 с.

Амінадо Петрович Шполянський (1888–1957) – поет і прозаїк. Народився в Херсонській губернії. Після закінчення гімназії вступив на юридичний факультет Новоросійського університету, де вчився майже чотири роки, але диплом отримав у Київському університеті, склавши екстерном всі необхідні іспити. Займатися адвокатською діяльністю поїхав в Москву, воював на фронті, був поранений, комісований через поранення, Лютневу революцію прийняв, жовтневу – ні. У 1920 р. емігрував до Парижа. Публікувався в емігрантській пресі. Його талант високо цінувала М. Цветаєва; І. Бунін називав його «одним з найвидатніших російських гумористів, рядки якого дають художню насолоду». Мемуари «Поїзд на третій колії», які написані на схилі віку, – книга серйозна і сумна, цінна не тільки яскравим описом атмосфери дореволюційної Росії й еміграції, а й блискучими портретними замальовками. У ній є рідкісні для Новоросійського університету спогади про юридичний факультет того часу.

Браунер А. А. Воспоминания бывшего студента естественного отделения физико-математического факультета Новороссийского (ныне Одесского) университета 1876–1881 гг. / А. А. Браунер // Памяти проф. А. А. Браунера (1857–1941) : сб. воспоминаний и науч. тр., посвящ. 140-летию со дня рождения / Музейный фонд им. А. А. Браунера. – Одесса, 1997. – С. 13–26.

Олександр Олександрович Браунер (1857–1941) – зоолог-селекціонер, археолог, письменник-натураліст, фахівець із вивчення фауни степового краю України, один з перших розробників питання її охорони. Вищу освіту отримав на природничому відділенні фізико-математичного факультету Новоросійського університету. Став одним із організаторів Одеського сільськогосподарського інституту. Працював у Всесоюзному інституті гібридизації і акліматизації тварин (Асканія-Нова) (1923–1935). З 1939 р. завідував кафедрою зоології та був науковим консультантом Зоологічного музею ОДУ. Фрагмент маловідомих спогадів О. О. Браунера про викладачів геології, мінералогії і кристалографії Новоросійського університету, які зберігаються в машинописному примірнику в Зоологічному музеї ОНУ імені І. І. Мечникова, вперше був опублікований в збірнику «Геологи вищих навчальних закладів Південної Росії» із серії «Нариси з історії геологічних знань» (М., 1972). Завдяки збірці, підготовленій Музейним фондом імені професора О. О. Браунера до його ювілею, стали відомі інші спогадами цього ж автора.

Добролюбский К. Воспоминания о прошлом и встречи. Мой пройденный путь (1885–1944) / К. Добролюбский // Добролюбский К. П. Семейный архив : очерки / К. П. Добролюбский, А. О. Добролюбский, Ю. О. Добролюбская. – Одесса, 2004. – С. 34–201.

Відомий історик, доктор історичних наук, дослідник історії Франції XVIII ст. Костянтин Павлович Добролюбський (1885–1953) залишив записки про своє життя, більша частина якого була пов'язана з Одесою. Остання, приблизно четверта частина рукопису, присвячена подіям в Новоросійському університеті і в Одесі в 1914–1920 рр. Вона була опублікована раніше в газеті «Одесский вестник» (1994. 12, 19 квіт.; 5 берез.). До публікації рукопис підготував онук – професор археології А. К. Добролюбський. Зі спогадів можна дізнатися про найскладніший і самий маловідомий період історії університету, про перипетії політичної боротьби і звичай професури часів розпаду університету.

Комаров Б. М. Мої університети / Б. М. Комаров // Дом князя Гагарина : сб. наук. ст. и публ. / Одес. лит. музей. – Одесса, 2007. – Вып. 4. – С. 73–107.

Богдан Михайлович Комаров (1882–1975) – ботанік, бібліограф, публіцист, мемуарист. Заслужений діяч науки Таджикиської РСР. Син М. Ф. Комарова. Закінчив 4-у одеську гімназію. В 1900 р. вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету. За участь у студентських заворушеннях двічі сидів у в'язниці, був виключений з університету. З 1902 р. навчався в університетах Львова, Відня і Кракова. Повернувшись до Одеси, одержав диплом університету, склавши необхідні іспити. Викладав в школах, у профшколі, на робітфаках і в Інституті народної освіти. У 1920–30-ті рр. завідував Державною українською бібліотекою імені Т. Г. Шевченка в Одесі. В 1931 р. репресований за приналежність до української націоналістичної організації, відбув річне адміністративне заслання. З 1932 р. працював у Державному педагогічному інституті Ходжента (Таджикистан), де став кандидатом біологічних наук, 25 років завідував кафедрою ботаніки. Рукопис, в якому він описує своє навчання в Новоросійському університеті, підготувала і люб'язно надала для публікації його внучата племінниця М. Ю. Волянська (1937 р. н.), яка закінчила фізико-математичний факультет ОДУ імені І. І. Мечникова, працювала там в Астрономічній обсерваторії.

Потапенко Г. И. История кафедры ботаники Одесского государственного университета за 75 лет существования, 1865–1940 / Г. И. Потапенко. – Одесса : Печ. дом, 2010. – 87 с.

Георгій Йосипович Потапенко (1889–1982) – вихованець Новоросійського університету. У 1911 р. закінчив його з дипломом 1 ступеня та золотою медаллю за наукову студентську роботу. Був учнем видатного геоботаніка Г. І. Танфільєва і відомого флориста М. М. Зеленецького. Понад 30 років здійснював педагогічну роботу в гімназіях, трудових школах, робітфаках і вишах. Починаючи з 1933 р., став одним з основних організаторів Одеського університету: проректор з навчальної роботи, директор Ботанічного саду, очолював кафедру морфології і систематики рослин. Почуті в різні часи від різних людей, спо-

гади про співробітників кафедри ботаніки органічно вписуються в офіційну в хронологічну історію кафедри. Автор переосмислює і передає їх по своєму, таким чином, що вони оживляють минуле, роблять його як би пережитим заново. Стислий виклад контенту під назвою «Материалы по истории ботаники в Одесском университете: из воспоминаний» був надрукований в журналі «Труды Института истории естествознания и техники» (1961, т. 41, вип. 10).

Лазурский В. История моей жизни / В. Ф. Лазурский. – Одесса : ООО «ВМВ», 2012. – 372 с.

Перша публікація досить відомих в наукових колах спогадів філолога, історика західноєвропейської, перш за все англійської, літератури професора Володимира Федоровича Лазурського (1869–1947), що чекали свого часу в рукопису, який зберігався у його спадкоємців з 1936 р., воскрешає життя вченого в Ясній Полянні (він був сімейним учителем онуків Л. М. Толстого) та в Одесі, викладацьку діяльність в Новоросійському університеті в якості приват-доцента на історико-філологічному факультеті. Охоплює період до 1916 р.

Самодурова В. В.,

главный библиограф Научной библиотеки
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Преображенская, 24, г. Одесса, 65082, Украина
тел.: (048) 722 12 10
e-mail: library@onu.edu.ua

Куприянова Н. Н.,

зав. сектора информационно-библиографического отдела Научной библиотеки
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Преображенская, 24, г. Одесса, 65082, Украина
тел.: (048) 722 12 10
e-mail: library@onu.edu.ua

ЮБИЛЕЙ КНИГИ С ПРОДОЛЖЕНИЕМ : К 20-ЛЕТИЮ СО ДНЯ ВЫХОДА В СВЕТ ИЗДАНИЯ «НОВОРОССИЙСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННОКОВ»

Статья написана с целью почтить память известного одесского историка, профессора исторического факультета ОНУ имени И. И. Мечникова Ф. А. Самойлова (1947–2015) и отдать дань благодарности ему как автору сборника мемуаров, посвященного Новороссийскому университету периода 1865–1920 гг. Предлагается расширить воспоминания об университете мемуарами, которые не вошли в сборник по объективным причинам, но представлены в приложении к статье в аннотированном списке публикаций.

Ключевые слова: история Одессы, Новороссийский университет, мемуары, Ф. А. Самойлов.

Samodurova V. V.,
Chief Bibliographer
Scientific Library of the
Odessa I. I. Mechnikov National University
24 Preobrazhenskaya St., Odessa, 65082, Ukraine
tel.: (048) 722 12 10
e-mail: library@onu.edu.ua

Kupriianova N. M.,
Head of the Sector of the informative and bibliographic department of the
Scientific Library of the
Odessa I. I. Mechnikov National University
24 Preobrazhenskaya St., Odessa, 65082, Ukraine
tel.: (048) 722 12 10
e-mail: library@onu.edu.ua

**CONTINUING JUBILEE OF THE BOOK: TO THE 20TH
ANNIVERSARY FROM THE DAY OF PUBLICATION OF THE
ISSUE «NOVOROSSIYA UNIVERSITY IN THE MEMORIES OF
CONTEMPORARIES»**

Summary

The main aim of the article is to honor the memory of the Odessa famous historian, professor of the historical faculty Odessa I. I. Mechnikov National University F. O. Samoilov (1947–2015) and to pay respect to him as an author of the well-known collection of memoirs «Novorossiya University in the memories of contemporaries», dedicated to the university during 1865–1920, on the occasion of the 20th anniversary from the day of publication. A collection of contemporaries' views, on the events at the university witnessed by them, was published in the context of the growing of interest to the memoirs literature, when in the national historical science there has already been a number of positive changes that made scientists turn to the study of the history of everyday life, to include gender concepts in historical research, to increase interest in the person, in the subject of historical action. During the writing of the article about the collection of memoirs F. O. Samoilov, the authors used biographical and bibliographic methods of research. The source-base for the submission of the material was the original printed works that reflects the history of the Odesa I. I. Mechnikov National University in the memories, written at that time by the lecturers and former university students, their friends and even relatives. Over the years, the interest in the personal life and mentality of the professors and students continues. For historians of science, everything is important, even small features and details that shed light on the higher education. In the dissemination of information through computer networks, a lot of text that were previously inaccessible: printed outside the country, in an emigrant environment, remained in a handwritten state in a variety of archives etc. and gradually are being released. The authors of the article have continued memoirs literature about Novorossiya University and now offer to expand the list of memories about the university, given in the appendix to the article, annotated with the list of publications, which for objective reasons were not included in the collection of memoirs.

Keywords: history of Odessa, Novorossiya University, memoirs, F. O. Samoilov.

Ілюстрації

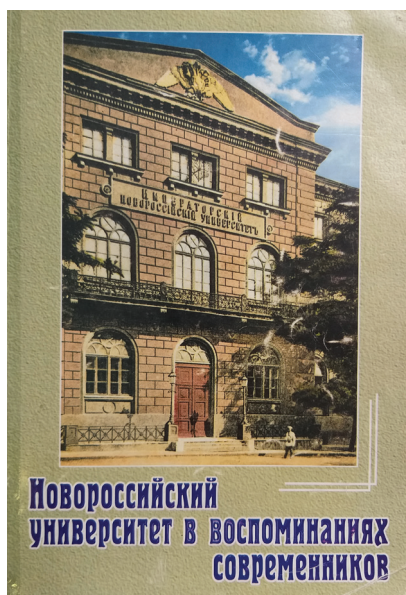

Рис. 1.

Рис. 2. Професорсько-викладацький склад кафедри всесвітньої історії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Зліва направо сидять: Т. М. Попова, О. Б. Дьомін, Ф. О. Самойлов, І. С. Гребцова;
стоять: А. С. Поспелов, П. І. Барвінська, Ю. В. Шахін, С. В. Мілевич,
С. В. Ковальський, І. Д. Черних, О. Г. Серєда